

Léčebné zařikávání

Také v rámci magického chování a myšlení se setkáváme na celé Moravě s pozoruhodným množstvím společných jevů, které často překračovaly zemské i jazykové hranice. Na následujících řádcích se nám však nebude jednat o rovinu vyplývající z univerzálnosti fenoménu magie v podobě principů myšlení, z nichž vychází, jako je přesvědčení o existenci síly, která je díky vazbám jednotlivých předmětů a jevů přenositelná bez ohledu na vzdálenosti i časové roviny – tedy v přítomnosti, ale i do budoucnosti –, či mínění, že symboly ustanovené na základě kontaktu či podobnosti se symbolizovaným s ním udržují aktivní spojení, mohou přebírat jeho sílu či jej ovlivňovat. Mimo náš zájem bude i skutečnost, že také na Moravě ve sledovaném období, stejně jako obecně po celém světě, symboly nabývaly různorodých forem – stávaly se jimi jednotlivé předměty, slova, jednání, gesta, myšlenky, místa či konkrétní doba. A necháme stranou také fakt, že se moravští venkovaní nevymlkali obecnému ani rovinami působnosti své magie. I zde se jejím prostřednictvím snažili pozitivně ovlivnit své osobní záležitosti, jako bylo získání partnera, zajištění lepší úrody, prospěchu svého dobytka atp. (tzv. prosperitní magie).

Druhou oblastí, v níž se magie i na Moravě využívala, představovalo věštění jako soubor technik či symbolů (znamení) vedoucí k poznání událostí budoucích, ale také v přítomnosti neznámých skutečností (jednalo se zde zejména o odhalování zloděje a škůdce dobytka, různá znamení odhalující smrt atp.).

Velmi frekventovaná byla mezi moravskými venkovany i ochranná magie jako třetí oblast, jejíž jednotlivé postupy měly od jedinců, domů, polí, ale také dobytka odvrátit protivenství ve formě zlých sil, čarodějnic, chorob, ohně a jiných pohrom či nebezpečí. Rovněž jim magie ve své čtvrté oblasti kompetence konceptualizovala choroby a jejich léčbu stejně jako přinášela konkrétní léčebné postupy pro lidi a zvířata (magie léčebná, resp. lékařská).

Při odhalování vrstvy tradiční lidové kultury, která byla venkovánům společná na celé Moravě, obrátíme naši pozornost přímo na konkrétní projevy magie ve formě jednotlivých symbolů a jednání. Ty často vyplývaly ze společných inspiračních zdrojů magie moravského venkova ve sledovaném období, mezi nimiž dominovalo křesťanství. Na celé Moravě se tak v magii uplatňovala zejména postava Ježíše Krista symbolizovaná např. délkou jeho těla, jeho jménem, zobrazením na kříži, mučícími nástroji, ale také postava Panny Marie, kterou symbolizovalo její zobrazení, jméno, délka její stopy atp., či svěťci, zastoupení obrazem, ostatky či jménem. Využíván byl také křesťanský kalendář, jehož jednotlivé dny svojí symbolickou vazbou na křesťanské postavy získávaly na významnosti a využitelnosti zejména k věštění budoucích událostí, ochraně před zlými silami i nepřízní a opatřování prostředků proti nim, stejně jako ke sbírání léčivých, ale i jinak účinných bylin či hledání pokladů.

Mnoho vazeb na dominující náboženství vykazovalo také např. zařikávání, které bylo velmi rozšířené a praktikované. I v něm hrálo roli univerzální využívání slov jako symbolů uplatňujících se v magii. V oblasti inspirace musíme brát v potaz křesťanské posvěcení významu slov, které bylo odvozováno ze začátku Evangelia sv. Jana: „*Na počátku bylo slovo...*“. Tento úryvek byl také ve venkovském prostředí znám a v magii využíván: díky svému významu se objevoval nejen ve škapulířích, ale i v konkrétních magických praktikách. Např. na Brněnsku měl v 19. století svoje místo v zařikávání žloutenky či zarostlého nehtu,⁷¹ v Ivanovicích na Hané na konci téhož století při

S rozmanitými svátostkami nesoucími iniciály (a někdy i kříže) tzv. žehnaní sv. Benedikta a sv. Zachariáše se setkáváme např. Moravou. Vedle své ochrany před různě chápanými zlými silami sloužily také jako prostředek proti chorobám – např. moru.

71 Bakešová, Lucie: *Léčení lidové v Ořechovičkách a okolí*. Časopis Vlastivědného spolku muzejního v Olomouci 9, 1892, s. 123; 10, 1893, s. 62.

praktice ochraňující zrno k setbě před snětí. Hospodáři zrno nejprve vápnili, posléze do něj vsadili zapálenou svíci svícenou na Hromnice, tedy svátek očišťování Panny Marie, tzv. hromničku, následně zrno kropili svícenou vodou a předčítali právě z Evangelia sv. Jana.⁷²

Pro naši argumentaci se zaměříme na vybrané příklady zařikávání kožních chorob za použití variant téhož textu a obdobných praktik, které pocházejí z různých částí Moravy i Čech. Ty totiž vykazují pozoruhodnou shodu a odkazují ke stejné logice z dostupných způsobů léčby, takže se nám jejich prostřednictvím začne odkrývat sledovaná vrstva tradiční lidové kultury, která byla ve svých konkrétních projevech společná celé Moravě.

Karel Jaromír Erben na přelomu třicátých a čtyřicátých let 19. století zaznamenal v okolí hradu Žebrák léčbu lišaje, při níž měly být kožní choroby dnes rozeznávané jako rozmanité, avšak venkovany tehdy spojované a označované tímto slovem potírány vodními parami sraženými ráno na okně (rosa obecně nacházela v magii široké uplatnění) a současně zařikávány: „*Lišaji, lišaji divokej! Nedělej se širokej: Židi v pátek maso jedí, at tě, lišaji, také snědí.*“⁷³

S tímto zařikáním se setkáváme v pozdějších záznamech z řady míst Moravy. Na konci 19. století se v Rychtářově na Drahanské vrchovině lišej třikrát zakřížoval, pomodlily se tři Otčenáše, lišej se také potřel rosou z oken a zařikával prostřednictvím téhož textu,⁷⁴ stejně tak v 19. století na Brněnsku.⁷⁵ S variantami zařikání se setkáváme na Luhačovicku. Po potření rosou z okna či obkreslení inkoustem se kožní choroba zařikala: „*Lišaj, nelišaj, f pátek masa neidaj, židě v pátek maso jedli, fšecky lišaje zedli,*“⁷⁶ z Hané je zaznamenáno: „*Dolu leši, lapat meši, židě v pátek maso jedí, at tě, mrcho, také, také snědí!*“⁷⁷ V Kobylí na hanáckém Slovácku se měl lišej na konci 19. století potírat slinou a zařikávat: „*Lišaj, lišaj veliký, nedělej se široký. Židi maso v pátek ijú, aji tebe zejtra snijú.*“⁷⁸

Variace zařikávacího postupu vznikaly nejen úpravou textu, ale také jeho domnělou účinností. Tak např. v Bosonohách u Brna sloužilo k zařikání vředů: „*Břede, břede bředivé, neděle se veliké, v pátek židi maso jijú, tebe, žide, taky snijú!*“⁷⁹ Pokud se v lidové magii setkáváme s množstvím latinských a hebrejských slov, které byly používány pro komunikaci s Bohem či svatými, stejně jako s jejich zkomoleninami, které byly pro její uživatele nesrozumitelné, varianty a využívání dialektů v případě tohoto zařikání poukazují na skutečnost, že mu venkované rozuměli, že bylo pro ně smysluplné. Kožní choroby konceptualizované pod jeden pojem *lišaje* bylo možné vyléčit

Magie využívající křesťanských symbolů sloužila k prevenci chorob i jejich léčbě v mnoha polohách. Léčebná účinnost tohoto tisku *Sedm svatých nebe-zámků* je explicitně řečena: „*Ten kdo tuto modlitbu při sobě nosí [...] otráven býti nemůže [...] obhájěn bude od nemoce padoucí, spatří-li kdo, že by nemocí svatého Jana neb sv. Kornelia, nějaký člověk na cestě upadl, tehdy položíce tuto modlitbu takovému na stranu pravou a on v okamžení povstane a ze svého předešlého zdraví se zaraduje*“ a „*řdyž žena, která k porodu se chystá, tuto modlitbu se modlí, neb se jí modliti slyší, v té době šťastně porodí*“.

jejich zničením, v tomto případě symbolickou konzumací ze strany židů. Ti stejně jako léčebný neduh nebyli žádoucí, obojí bylo vytěšňované, v intencích magického myšlení na základě podobnosti propojené.

Uvedme příklady i jiného zařikání. Ve Skočově Lhotě a v Brtově u Velkých Opatovic se na přelomu 19. a 20. století léčily

72 Hladký, František: *Paměti města Ivanovic na Hané*. Ivanovice na Hané: R. Havlík, 1929, s. 126.

73 Erben, Karel Jaromír: *Česká zařikadla v nemocech*. Časopis Musea Království českého 34, 1860, s. 54.

74 Sochor, František: *Paměti obce Rychtářova*. Rychtářov: František Sochor, 1938, s. 235.

75 Bakešová, Lucie: *Léčení lidové v Ořechovičkách a okolí*, c. d., 9, 1892, s. 127.

76 Václavík, Antonín: *Luhačovské Zálesí. Příspěvek k národopisné hranici Valašska, Slovenska a Hané*. Luhačovice: Musejní společnost v Luhačovcích, 1930, s. 302.

77 Bartoš, František: *Moravský lid. Sebrané rozpravy z oboru moravské lidovědy*. Telč: Emil Šolc, 1892, s. 234.

78 Šebestová, Augusta: *Lidské dokumenty a jiné národopisné poznámky*. Praha: Fr. Borový, 1947, s. 185.

79 Gregor, Alois: *Lidové léčení na Moravě očima dialektologa a folkloristy*. Vlastivědný věstník moravský 13, 1958, s. 34.

Široké spektrum ochrany měla přinést také tato délka Ježíše Krista, stavějící na křesťanské symbolice. Vedle domu chránila i toho, kdo ji u sebe nosil. Kromě mnohých jiných funkcí sloužila i preventivně proti moru.

kožní choroby, neštovice i boule modlitbou a natíráním slinou za současného zařikání: „Nerost, nerost, znamení, od Kristova zrození, židi v pátek maso jedí, ať tě také snědí.“⁸⁰ Zatímco druhá část textu koresponduje s právě uvedeným zařikáním, první odkazuje k jinému obecně rozšířenému léčení pomocí slova, tentokrát bradavic, což nám naznačuje možný důvod širšího spektra léčených chorob u tohoto malohanáckého postupu. Také toto zařikání bradavic známe již z Erbenových záznamů. Bradavice měly být stírány bílým šátkem pod širým nebem za ustupujícího měsíce, přičemž se měly zařikávat

„Nerosti, znamení! Jako neroste kamení od Pána Ježíše narození.“⁸¹ Ve Hvězdoňovicích na západní Moravě na přelomu 19. a 20. století máme doloženo totožné zařikání v dialektu: „Nerust, nerust, znamení, jak nerustlo kamení před Kristem Pánem narození.“⁸² Jinde se měly bradavice z jara za rozbřesku za téhož zařikání tít na zahradě vykopanou kostí.⁸³ Variantně známé je opět z Rychtářova na Drahanské vrchovině: „Nerůst, nerůst, znamení, jako neroste od narození Páně kamení!“ Po zařikání měly následovat tři modlitby Otčenáš.⁸⁴

Také kostí, tentokrát nalezenou před rozbřeskem na hřbitově, se měla stírat *námná kost* (návní kost) za současného variantního zařikání na Jimramovsku: „*Námná kosti, přestaň růsti, jak neroste kamení od Krista Pána narození.*“ Po té se měla kost vrátit na hřbitov na stejné místo, přičemž vše mělo

80 Kopřiva, František: *Život a práce našeho lidu*. Malá Roudka. K vydání připravil Jiří Pokorný. Malá Roudka: Obecní úřad, 2010, s. 131.
81 Erben, Karel Jaromír: *Česká zařikadla v nemocech*, c. d., s. 54.
82 Gregor, Alois: *Lidové léčení na Moravě očima dialektologa a folkloristy*, c. d., s. 34.
83 Pavelka, Julius: *Kterak se jindy léčivalo*. Od Horácka k Podolí. Vlastivědný sborník západní Moravy 7, 1929–1930, s. 152.
84 Sochor, František: *Paměti obce Rychtářova*, c. d., s. 234–235.
85 Bartoš, František: *Moravský lid. Sebrané rozpravy z oboru moravské lidovědy*, c. d., s. 234.
86 Bakešová, Lucie: *Léčení lidové v Ořechovičkách a okolí*, c. d., 9, 1892, s. 124.

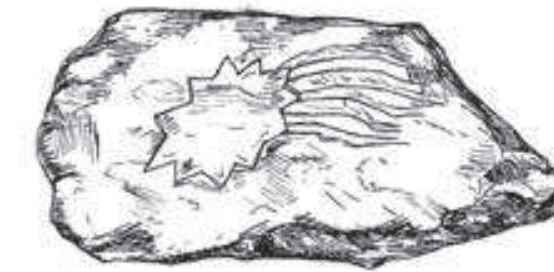
proběhnout bez jejího přímého uchopení.⁸⁵ Obdobně se návní kost léčila na Brněnsku v průběhu 19. století.⁸⁶ Léčba této choroby nás na okraj přivádí k jinému jevu, s nímž se setkáváme napříč Moravou. Tím bylo v léčebné magii využívání tzv. hromového kamene. Jím se měla návní kost potírat za ustupujícího měsíce na Brněnsku,⁸⁷ ale nejen tam. Jako hromové kameny byly venkovany interpretovány pravěké sekeromlaty nalázané na polích. Jejich nálezy byly spojovány s bouřkami, zejména hromy, které měly stát za jejich vznikem – kameny měly být „vod hroma na zem sražený“. Za mocí hromového kamene stály mnohé interpretační příběhy. Jeden z nich např. na Brněnsku vysvětloval, jak tato moc pochází „vod nestaršího Locipera“ a její pozitivní poloha pramení ze skutečnosti, „že Bůh mo [kamení] dal ducha“.⁸⁸ Jiné hovořily o tom, že vznikají ze stěly, které sesílá Bůh na zlého ducha způsobujícího na popud čarodějnice na nebi vichřici či kroupy, případně jí trefuje zlého člověka. Právě božský původ opět stál v těchto interpretacích za zázračnou, v léčbě se projevující silou kamene.⁸⁹ Vedle širokého ochranného významu se využívaly na celém moravském venkově právě k léčení boulí a výrůstků na těle, kožních chorob, ale také žloutenky, bolavých očí⁹⁰ a jiných nemocí, zatvrdnutých ženských prsou či kravských a kozích vemen.⁹¹ Kromě zmiňovaného Brněnska dokládají takové způsoby léčby zprávy ze západní Moravy (Třešť a okolí),⁹² z Vyškovska či východní Moravy.⁹³ Léčbu návní kosti zvířat dokládají záznamy např. z osmdesátých let 19. století z Boskovicka.⁹⁴ Obecně byla léčebná moc hromových kamenů rozšířena po celé Moravě, což však nečinilo její obyvatele v Evropě ničím výjimečným.⁹⁵

Hromovým kamenem se v Kobyly na konci 19. století *žehnal* také krtice.⁹⁶ Tato choroba, kterou dnes známe pod pojmem skrofulóza, se často projevovala zduřením mízních uzlin na krku, z čehož pramenila účinnost hromového kamene v její léčbě. Přímá logika magického myšlení stála také za jinou léčbou této nemoci. Poněvadž krtice bylo dobové označení pro krtka, léčila se obklady z vlhké hlíny nakopané z krtičinců – podobně léčilo podobně. Venkované chápali krtici jako živou: „*To prej rýpe v člověkoví, až umře.*“ A jako živá běhala v jejich představách po silnici, s níž tak byla zákonitě v kontaktu. S tímto obrazem souvisel jiný, z Kobyly doložený způsob její léčby, jímž se navracíme zpět k pojednávanému zařikání. Na silnici se měl sebrat kamínek, ten se měl přikládat k uzlinám, které se měly zařikat: „*Nerost, nerost, znamení, jak neroste kamení, Krista Pána ukřižování.*“⁹⁷

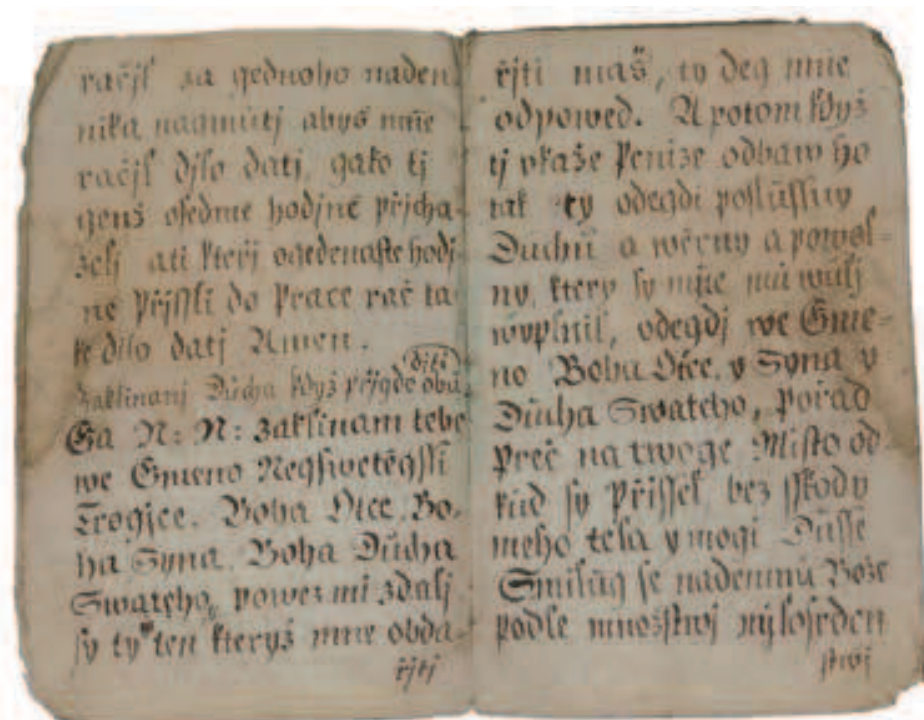
87 Bartoš, František: *Moravský lid. Sebrané rozpravy z oboru moravské lidovědy*, c. d., s. 234.
88 Bakešová, Lucie: *Léčení lidové v Ořechovičkách a okolí*, c. d., 9, 1892, s. 122–123; 10, 1893, s. 62.
89 Skutil, Josef: *J. H. A. Gallašova zpráva o „hromových kamenech“*. Záhorská kronika 19, 1936–1937, s. 27.
90 Bakešová, Lucie: *Léčení lidové v Ořechovičkách a okolí*, c. d., 9, 1892, s. 122–123; 10, 1893, s. 62.
91 Skutil, Josef: *J. H. A. Gallašova zpráva o „hromových kamenech“*, c. d., s. 27.
92 jSk. [Skutil, Josef]: *Třešťská zpráva o „hromových kamenech“ – meteoritech z r. 1808*. Od Horácka k Podolí. Vlastivědný sborník západní Moravy 9, 1932, s. 148–149.
93 Skutil, Josef: *Dva příspěvky k československému folkloru prehistorickému*. Český lid 32, 1932, s. 35–52.
94 jsk. [Skutil, Josef]: *Léčení hromovými kameny na Boskovsku*. Časopis Vlastivědného spolku muzejního v Olomouci 45, 1932, s. 264.
95 Červinka, Ladislav: *Hromové kameny. Pravěké nástroje v lidovém léčení*. Časopis Společnosti přátel starožitností českých 5, 1897, s. 46–49, 90–93.
96 Šebestová, Augusta: *Lidské dokumenty a jiné národopisné poznámky*, c. d., s. 173.
97 *Tamtéž*, s. 190.

Pravěké sekeromlaty coby tzv. hromové kameny byly oblíbenými prostředky nejen při léčbě lidských a zvířecích chorob. Také chránily před požárem a bleskem, jako v případě tohoto kamenného sekeromlatu z pozdní doby kamenné (?). Jeho nálezy v krovech kovárny č. p. 106 ve Fryšavě pod Žákovou horou (okr. Žďár nad Sázavou) odhaluje jeho význam pro majitele domu v 19. století. Vzhledem k absenci osídlení z pozdní doby kamenné v okolí se bezesporu jednalo o import.

Interpretaci tohoto pravěkého sekeromlatu jako hromového kamene z Třebíčska dokládá rytý motiv znázorňující jeho původ – pád z nebe.

Zařikání jako technika magie využívající slovo nenalezla uplatnění pouze v léčení ale také v ochranné magii (zařikání povětří) či magii prosperitní, jak dokládá boskovický rukopis *Modlitby nádenické* z roku 1783 přivolávající zařikáním ducha, který měl svého vyvolávače obdařit penězi. Obdobné psané záznamy byly nezbytné zejména v případech složitějších magických postupů a zařikání.

Také náš poslední příklad na Moravě obvyklého způsobu léčby zařikáním – opět bradavic – zaznamenal K. J. Erben ve stejné lokalitě. Ten pravý okamžik k jejich léčbě nastal se zvoněním hrany (umíráčku), avšak pouze v případě, pokud aktérům nebylo známo, komu zvoní. V takovém okamžiku se bradavice měly stírat kouskem hovězího syrového masa a třikrát po sobě zařikávat: „*Hrana zvoní, nevím komu: bradavice, jděte z domu! Až tam toho pochovají, at' vás také zakopají.*“ Maso mělo být následně zakopáno pod okap. Spolu se shnitím masa se měly bradavice ztratit.⁹⁸ Ve stejném textovém znění se s třemi otčenáši používalo zařikání v Rychtářově na Drahanské vrchovině na konci 19. století,⁹⁹ taktéž na západní Moravě: „*Zvonijó hrane, nevím koho, bradavice, běžte z domo, až to tělo pochovají, vás at' take zakopají,*“¹⁰⁰ na Dačicku: „*Hrana zvoní, nevím komu, bradavice lezte dolů, až tam toho pochovají, at' vás taky zakopají.*“¹⁰¹ Obdobné léčení bradavic pouze dotykem s masem, které se mělo v hadru zakopat pod

okap a po jeho shnití mělo dojít k odstranění neštovic, znali na Třebíčsku,¹⁰² ukradeným masem ve Veselí u Valašského Meziříčí,¹⁰³ v Blížkovicích zase používali stejně cibuli s kořínky.¹⁰⁴ Variaci jdoucí poněkud jiným směrem máme doloženo z Rozkoše (jihozápadní Morava). Během zvonění hrany bylo nezbytné bradavice máčet a propírat proti proudu řeky či potoka a přitom zařikávat: „*Zvoni hrana, nevím komu, bradavice, lezte dolu!*“¹⁰⁵ V 19. století se na Brněnsku měly zařikávat obdobně a pouze symbolicky stírat rukou pryč.¹⁰⁶ Všechny tyto způsoby léčby vykazují logiku magického myšlení: jádrem je představa přenosu choroby (na základě kontaktu, slova) na tělo nebožtíka, kus masa, cibule, s jejichž fyzickým zánikem mělo dojít také ke zmizení choroby, případně měla být prostřednictvím kontaktu odnesena vodou či jen odstraněna na základě gesta. Udržení logiky zařikání nám opětovně přináší doklad toho, že při zařikávání mu lidé rozuměli, že korespondovalo s jejich názory na podstatu choroby i na způsob její léčby.

Těmito příklady jsme se pouze dotkli široké škály týchž magických postupů, které venkované na Moravě používali a které jim byly společné. Uvést by bylo možné i jiné – používání rosy a slin v magii, které byly zmíněny i v předchozím textu, ochrannou červenou barvu či obcházení, dále praktiky spojené se Štědrým dnem, využívání zvuků a mnoho jiných.

Podomní profese

Principy kulturní jednoty lze konečně rozpoznávat i v provozování některých specifických povolání. V průběhu 18. století tak např. ve středoevropském prostoru sledujeme pozvolný nárůst úřední agendy věnující se problematice podomních profesí, zvláště obchodu. Státní administrativa i byrokratický aparát nižších stupňů tím přirozeně reagovaly na stav, kdy nebylo takřka dne, aby vesnické či městské sídlo nenavštívila alespoň jedna podomující osoba nabízející své zboží nebo služby.

Základním identifikačním znakem sledované profese byla absence stabilního místa pro její plnohodnotné provozování v podobě kupeckého krámu, tržního stánku či řemeslnické dílny.¹⁰⁷ Na rozdíl od ostatních typů obchodních transakcí a rukodělné výroby byly ambulanti profese operativně provozovány na příhodných veřejných i soukromých místech – na ulicích, náměstích, v hostincích, ale i přímo na usedlostech a v domácnostech zákazníků.¹⁰⁸

Během 18. a 19. století se tato zaměstnání stávala důležitým ekonomickým faktorem při zajišťování obživy především pro obyvatele z horských, periferních či jinak sociálně a hospodářsky znevýhodněných oblastí Moravy. Část zdejší populace již nebyla schopna zajistit materiální prostředky pro život standardními způsoby v podobě agrární výroby, rukodělné produkce či obchodu, proto jako jedno z východisek tíživé existenční situace volila provozování podomní činnosti.¹⁰⁹

Již na počátku raného novověku se ostatně tato forma obživy osvědčila k zajištění základních životních potřeb v kraňské obci Gottschee a na panství Reifnitz, jejichž obyvatelstvo obdrželo v roce 1492 jako první v habsburské monarchii privilegia k provozování podomního obchodu přímo od císaře Friedricha III.¹¹⁰ Od sklonku 15. století tak křižovali nejen střední Evropou podomní obchodníci, kteří byli na Moravě nazýváni podle české podoby jména jejich domovského města Kočevje *Kočev(b)ráky*.¹¹¹

Přirozenou reakcí na zvyšující se počty podomujících osob nejen cizozemských, ale také domácích, putujících během 18. a 19. století Moravou bez ohledu na její regionální diferenciace, byly stále hojnější výhrady formulované reprezentanty obchodnických a řemeslnických kruhů, které se obávaly ekonomických dopadů aktivit ambulanti profesí.

Směrodatné pro fungování celé profesní skupiny se staly bez ohledu na místo původu, sociální příslušnost jejich členů nebo jimi obchodovaný sortiment především právní normy

s celozemskou působností. Na území Moravy vytvářely v rovině konkrétní profesní skupiny v podstatě unifikované právní prostředí, které stanovovalo základní podmínky pro provozování podomního obchodu a řemesel. Přes postupnou precizaci právních dokumentů byl jejich obsah fakticky směřován ke třem klíčovým tematickým okruhům: 1. definování osob oprávněných k provozování podomního obchodu; 2. vymezení sortimentu; 3. stanovení povolených způsobů prodeje a transportu zboží.

Analýza zemské příslušnosti provozovatelů ambulanti profesí dokládá pro Moravu četné zastoupení nejen osob domácího původu, ale i zahraničních prodejců a řemeslníků, přicházejících převážně z jiných korunních zemí habsburské monarchie (Halič, Uhry, Kraňsko, Tyrolsko), případně z Německa a balkánských zemí. Jejich působení

Vysoká četnost výskytu podomních obchodníků (především židovských) ve vesnickém i městském prostředí se již v 18. a 19. století stávala zdrojem k formování stereotypů. Střelecký terč ze Znojma datovaný rokem 1794 znázorňuje kontrakt mezi židovským obchodníkem a ženou ve svátečním oděvu. Zobrazení *hausírníka* je zde pojata již jako karikatura specifické profese.

98 Erben, Karel Jaromír: *Česká zařikadla v nemocech*, c. d., s. 54.

99 Sochor, František: *Paměti obce Rychtářova*, c. d., s. 234–235.

100 Pavelka, Julius: *Kterak se jindy léčivalo*, c. d., s. 150.

101 Bartoš, František: *Moravský lid. Sebrané rozpravy z oboru moravské lidovědy*, c. d., s. 232.

102 Pavelka, Julius: *Kterak se jindy léčivalo*, c. d., s. 149–150.

103 Václavěk, Matouš: *Z lidového léčení na Mor. Valašsku*. Český lid 7, 1898, s. 124.

104 Pavelka, Julius: *Kterak se jindy léčivalo*, c. d., s. 149–150.

105 *Tamtéž*, s. 149.

106 Bakešová, Lucie: *Léčení lidové v Ořehovičkách a okolí*, c. d., 10, 1893, s. 60.

107 Gargas, Zygmunt: *Handel obnošny a państwo*. Kraków: Spółka wydawnicza polska, 1900, s. 40–45.

108 Thaa, Georg Ritter von: *Das Hausierwesen in Oesterreich*. Wien: Manz, 1884.

109 Drápala, Daniel: *Venkovský obchod Moravy a Slezska. Socio-ekonomické sondy*. Brno: CDK – Ústav evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, 2014, s. 309–377.

110 Grothe, Hugo: *Die deutsche Sprachinsel Gottschee in Slowenien. Ein Beitrag zur Deutschtumskunde des europäischen Südostens*. Münster: Aschendorff, 1931; Ottenthal, Philipp Otto: *Der Hausier-Handel in Oesterreich*. Linz: Verlage der k. k. priv. akademischen Kunst-, Musik-, und Buchhandlung, 1828, s. 7–45.

111 Grothe, Hugo: *Die deutsche Sprachinsel Gottschee in Slowenien. Ein Beitrag zur Deutschtumskunde des europäischen Südostens*, c. d.; Moravský zemský archiv Brno, B 17 Patenty, sign. H 1, kart. 44. *Podomní obchod*.